

ارزیابی کیفی طراحی عناصر اصلی ساخت فضایی شهرها در شهرهای ایرانی-اسلامی (مورد شناسی: کلان‌شهر تبریز)

محمود محمودی‌فرادی (دانشجوی دکتری تخصصی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مند، دانشگاه آزاد اسلامی، مند، ایران)

بختیار عزت‌پناه * (استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مند، دانشگاه آزاد اسلامی، مند، ایران)

کریم حسین‌زاده دلیر (استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مند، دانشگاه آزاد اسلامی، مند، ایران)

چکیده

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۷ مرداد ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش: ۱۲ اسفند ۱۳۹۸

صفحات: ۴۸-۲۷

شهرها بزرگ‌ترین مظاهر تمدن بشر بوده که در طول تاریخ همواره از عوامل متعددی چون دین و مذهب متأثر شده‌اند. در این میان دین اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده؛ چراکه اساساً در شهر نمود یافته و توسعه آن نیز از طریق توسعه و ساخت شهرها بوده است. گسترش اسلام به سوی ایران و ادغام فرهنگ و معماری ایرانی با اصول اسلامی منجر به شکل‌گیری نوع خاصی از شهرسازی و معماری با عنوان «شهرسازی و معماری ایرانی-اسلامی» شد که بر پایه‌های مستحکمی بنا شده‌بود. امروزه شاهد کمرنگ‌شدن این سنت‌ها بوده و شهرها با فاصله‌گیری از معیارهای مثبت پیشین، شکل، فرم و عملکرد اصلی‌شان را از دست می‌دهند. این پژوهش با هدف ارزیابی روند تحولات کالبدی و کیفیت طراحی عناصر ساخت اصلی شهر ایرانی-اسلامی و رتبه‌بندی آن‌ها در شهر تبریز صورت گرفته است. پژوهش حاضر بر حسب هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت، توصیفی-تحلیلی است. روش جمع‌آوری داده‌ها نیز مبتنی بر روش‌های استنادی و پیمایشی است. بدین ترتیب، داده‌های تحقیق از دو گروه جامعه آماری ۲۸ نفر از مدیران و کارشناسان و نخبگان امور شهری (جمع‌آوری شد. برای شناسایی و تحلیل شاخص‌های کیفی طراحی شهرسازی ایرانی-اسلامی از مدل فرایند تحلیل شبکه‌ای (ANP) و نرم‌افزار Super Decision استفاده شده است. بر پایه نتایج بدست آمده، زیرمعیارهای زیبایی بصری، هویت و حس تعلق، کارآیی، ارزش‌های معمارانه و خوانایی به ترتیب با وزن نهایی ۰.۶۴۹، ۰.۴۸۹، ۰.۳۵۷ و ۰.۲۶۳ دارای بیشترین وزن نهایی هستند. همچنین با مقایسه میزان ارجحیت معیارهای اصلی به این نتیجه رسیدیم که معیار عملکرد با وزن ۰.۷۳۰، بیشترین وزن و سپس معیار فرم با ۰.۱۸۸ در رده دوم و معیار معنا با ضریب ۰.۰۸۰ در رتبه آخر قرار دارد. نتایج محاسبات حاکی از آن است که سطح شاخص‌های کیفیت محیط همانند زیبایی بصری در بُعد فرم، کارآیی، خلوت، دسترسی، فضای سبز و تنوع در بُعد عملکرد و امنیت، آسایش و خوانایی در بُعد معنا ارتفا یافته، اما شاخص‌های دیگری همانند ارزش‌های معمارانه و مقیاس انسانی در بُعد فرم و تعاملات اجتماعی، مشارکت و سرزنشگی در بُعد عملکرد و هویت و حس تعلق و خودنمایی و دنجی بودن محیط در بُعد معنا تضعیف شده‌اند. درنهایت و پس از وزن دهی چکلیست‌های دودویی طراحی شهری، وزن نهایی عناصر اصلی شهرسازی ایرانی-اسلامی تبریز به لحاظ کیفیت محیط براساس مدل تحلیل شبکه‌ای ارائه شد که براساس نتایج آن، عناصر باغ‌ها، مدارس دینی، بازار و ارگ به ترتیب با وزن‌های ۰.۶۵، ۰.۴۶، ۰.۴۳ و ۰.۳۷ در رتبه‌های اول تا چهارم قرار دارند.

کلید واژه‌ها:

شهر ایرانی-اسلامی، شاخص‌های کیفیت محیط، مدل فرایند تحلیل شبکه‌ای (ANP)، شهر تبریز.

* نویسنده مسئول: دکتر بختیار عزت‌پناه

پست الکترونیک: Dr_beatzpanah@yahoo.com

مقدمه

و ارزش‌های دینی و همچنین مبانی فکری و مبادی صوری برخاسته از اندیشه‌ها، اسطوره‌ها و یادمان‌های ایرانی شکل گرفته و بدان‌ها هویت بخشیده‌اند (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۶).

شهرهای کهن ایران به زیباترین وجه، بیانگر هویت کالبدی و بصری برای درک کارکردهایشان بوده‌اند؛ ولی امروزه منظر شهرها و عناصر کالبدی آن‌ها فاقد چنین هویتی هستند؛ به عبارت دیگر، سیمای بیرونی عناصر شهرهای معاصر، انکاس‌دهنده هویت ساکنان آن‌ها نیست و چنین به نظر می‌رسد که هیچ تلاش آگاهانه و هدفداری به منظور هویت‌بخشی به آن‌ها صورت نپذیرفته است. در این شهرها، بسیاری از نشانه‌ها و نمادهای هویت فرهنگی یا به کلی از بین رفته‌اندیا به شدت کمرنگ‌شده‌اند (کریمیان، ۱۳۸۹: ۱۱). در دهه‌های اخیر با ورود الگوهای طرح‌ربیزی جامع و سایر عناصر وارداتی شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری - مدرن، بسیاری از ساختارهای فضایی شهر کهن ایرانی-اسلامی دچار دگرگونی و تغییرات فراوانی در ابعاد عملکرد، فرم و معنا شده‌اند که این تغییرات کیفی و کمی با به چالش کشیدن هویت شهری در این فضاهای همراه شده‌است.

آنچه به هویت معماری و شهرسازی اسلامی ما شکل می‌دهد، متأثر از اسلام به عنوان تمدن است؛ از این رو هویت شهر اسلامی به عنوان مجموعه کاملی از الگوهای غیر مدرن، و رای اختلاف‌های زمانی و مکانی و فرهنگی قابل شناسایی است (افشار نادری، ۱۳۷۵: ۴۹) و شناخت رهنمودها و اصول بنیادی اسلامی در شهرسازی اسلامی می‌تواند راهکاری برای طراحی فضاهای مختلف در شهرسازی امروز باشد (حکیم، ۱۳۸۱: ۳۶۱). بی‌شك بدون شناخت یک پدیده، امکان مداخله در راستای بهبود آن میسر نخواهد بود. بر این اساس، ارائه هر گونه راهکاری درجهت برآورفت از بی‌هویتی معماری و شهرسازی تنها از طریق شناخت

شکل‌گیری شهر یا هر مجتمع زیستی دیگر عمدتاً متأثر و منبعث از عوامل متعددی است که یکی از بنیادی‌ترین آن‌ها جهان‌بینی و تفکر آن‌هایی است که آن را برای زیست خود می‌سازند. شهرها و محیط زندگی مسلمانان نیز از این قاعده مستثنی نیست و در فرایند شکل‌گیری آن‌ها، تفکر و اصول اسلامی تأثیر بنیادین داشته است (تقی‌زاده، ۱۳۸۹: ۶۶). رواج تعبیر «شهر اسلامی» و اطلاق آن به مجتمع‌های زیستی مسلمانان به ویژه «شهر اسلامی» نامیده شدن شهرهای تاریخی ممالک اسلامی یا مسلمان‌نشین با این فرض که این شهرهای از نظر کالبدی، جلوه‌گاه تجلی خاصی از اصول و ارزش‌های اسلامی بوده و به این ترتیب از شهرهای سایر تمدن‌ها و فرهنگ‌ها تمایز هستند، از قرن نوزدهم میلادی و توسط مستشرقین آغاز شد. از آن دوران به بعد، این تعبیر که به شهرهای ساخته شده، توسط مسلمانان و محل زندگی آنان اطلاق می‌شد، به مرور در نوشته‌ها و آثار مربوط به تبعیعات شهری که به بررسی سکونتگاه‌های مسلمانان می‌پرداختند - بر این اساس که با حریم فیزیکی یا ذهنی خاص خود تجلی جامعه و فرهنگی تمایز از سایر تمدن‌ها هستند - با معرفی خاورشناسان، در ادبیات غرب تثبیت شد (تقی‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۴)؛ بنابراین می‌توان گفت شهرهای واقع در کشورهای مسلمان طی قرون متمادی، تسلط مسلمانان بر مبنای اصول و تعالیم اسلامی شکل گرفته است. این شهرها عمداً به دو دسته عمده قابل تفکیک هستند؛ شهرهای به جای‌مانده از تمدن قبل از اسلام و شهرهای ایجادشده در دوره اسلامی. در هر حال شهر اسلامی یکی از مظاهر تمدن اسلامی است که ساختار و استخوان‌بندی آن به شیوه‌های مختلف از فضای اندیشه‌ای حاکم بر آن متأثر بوده است. در همین ارتباط عناصر کالبدی - فضایی شهرهای ایرانی-اسلامی متناسب با بسترها فرهنگی

حیات آن‌ها، یکی از دغدغه‌های متغیران بوده است. بر این اساس در دهه‌های اخیر استفاده از اصطلاح «شهر اسلامی» بحث‌های گوناگونی را برانگیخته و از آن در مباحث و مفهوم هویت و کالبد شهرها بازهای مورد توجه قرار گرفته است. موضوع مطالعه هویت ایرانی-اسلامی شهرهای کشور از موضوعاتی است که کمتر به آن پرداخته شده است. در دوره اخیر در چند مطالعه سطحی و در قالب مقالات علمی یا کتاب‌هایی کم‌حجم مطالعاتی صورت گرفته است؛ با این حال اغلب مطالعات صورت گرفته که به طبع چاپ و نشر رسیده‌اند، به صورت ترجمه‌ای و با محوریت شهرهای عربی-اسلامی عرضه شده است. در یک مطالعه جامع توسط نگارنده‌تا سال ۱۳۹۰، سی‌ویک کتاب فارسی در مقوله «شهر اسلامی» ارائه شده است که از این میان ۲۰ عنوان آن توسط پژوهشگران داخلی تألیف و ۴ عنوان توسط محققان عمده‌گری و ۷ عنوان توسط نویسنده‌گان عرب تألیف و سپس به فارسی ترجمه شده‌اند. تعداد ۷ عنوان کتاب به زبان عربی و ۱۰ کتاب لاتین بدون ترجمه در دسترس علاقه‌مندان به این حوزه مطالعاتی نیز وجود داشته است. با نگاه جامع به این آثار و دیگر مطالعات صورت گرفته به صورت مقالات علمی و رساله‌های دانشجویی و طرح‌های ویژه که در کلیت موضوعی خود متأثر از آثار چاپ شده به صورت کتب هستند، شاهد سه دوره مهم در پرداختن به مقوله مطالعات شهر اسلامی در داخل کشور هستیم: رویکرد اول، نگاه پژوهشگران کشور به ویژگی‌ها و تاریخ و عناصر دینی پدیده‌های جغرافیایی و معماری داخلی و از آن جمله شهرهای اسلامی کشور و تأثیرپذیری آن‌ها از شرایط خاص دوره خود بوده است و در این راستا شاید اولین اثر ارائه شده به سال ۱۳۵۳ توسط احمد اشرف و با عنوان «ویژگی‌های تاریخ شهرنشینی در ایران دوره اسلامی» باشد که به رشته تحریر درآمده است. سپس محمد مهدی پوستین‌دوز با

وضع فعلی و تطابق آن با چشم‌انداز آینده ممکن خواهد بود. برای این امر باید تلاش کرد تا با شناسایی وضع فعلی شهرسازی به چرایی و آسیب‌شناسی روی‌دهی این وضع پرداخت و با دیدی راهبردی، امکان مداخلات مطلوب در ساختار شهر و شهرسازی را فراهم کرد که این امر به برونو رفت از بی‌هویتی موجود منجر می‌شود؛ از این‌رو و با توجه به این مسئله، پژوهش حاضر گام به عرصه تحقیق گذاشته است و بر آن است که به شناسایی و آسیب‌شناسی عناصر کالبدی-فضایی هویتساز در شهرهای ایرانی-اسلامی و نقش مدیریت شهری و ضوابط و مقررات شهری در این زمینه بپردازد.

شهر تبریز از کلان‌شهرهای بزرگ کشور محسوب می‌شود که سابقه آن به دوران قبل از اسلام بر می‌گردد و در مقاطعی از تاریخ ایران به عنوان پایتخت و شهری اثرگذار در دنیای اسلام مطرح بوده است. در این شهر عناصر کالبدی ایرانی-اسلامی با فراز و نشیب‌های زیادی همراه بوده و تحولات ساختاری و عملکردی مختلفی را بر حسب شرایط گوناگون تجربه کرده است؛ به طوری که امروزه این شهر با افزایش نابسامانی‌هایی در سیمای شهری، ساخت و تولید عناصر معماري فاقد سنتی جامعه تبریز، عدم‌شناخت نسبت به عناصر معماري-اسلامی و تخریب و نابودی روزافزون آن‌ها و... روبرو شده است. در این تحقیق سیر این تحولات کالبدی-فضایی و رتبه‌بندی عناصر اصلی ساخت فضایی شهرسازی ایرانی-اسلامی شهر تبریز مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است.

چهار چوب نظری تحقیق

الف- پیشینه تحقیق

ابراز ناخرسنی از وضعیت شهرسازی و فرهنگ حاکم بر آن در شهرهای اسلامی و لزوم توجه به تجدید

آن‌ها هستیم. محمدحسین سلیمی و منیژه اسلامبولچی به سال ۱۳۶۹ با ترجمه و چاپ اثر نجم‌الدین بمات با عنوان «شهر اسلامی» و همچنین حسین سلطانزاده با ترجمه اثر آندره ریمون با عنوان «شهرهای بزرگ عربی-اسلامی» به سال ۱۳۷۰ آغازگر روندی بوده اند که طی دهه ۷۰ شمسی در این حوزه و با ترجمه و چاپ نمونه آثار زیر ادامه یافت:

- کوفه: پیدایش شهر اسلامی؛ هشام جعیط. (۱۳۷۲).
- ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- مدینه اسلامی: محمدعثمان عبدالستار. (۱۳۷۶).
- ترجمه علی چراغی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شهرهای عربی-اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی؛ بسیم سلیم حکیم. (۱۳۸۳). ترجمه محمدحسین ملک‌احمدی و عارف اقوامی مقدم. تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی؛ جلد دوم: شهرهای اسلامی خاورمیانه و امپراطوری اسپانیا؛ جیمز موریس. (۱۳۸۱). ترجمه راضیه رضازاده. تهران: مهندسان مشاور فجر توسعه.
- شهرنشینی در اسلام؛ ۳ جلد؛ مرکز مطالعات فرهنگی خاورمیانه (توکیو). (۱۳۸۳). ترجمه مهدی افشار. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- تاریخ شهرنشینی جهان اسلام؛ پائلو کونئو. (۱۳۸۴). ترجمه سعید تیزقلم زنوزی. تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری.

همین روند نگاه به تجارب جهانی مطالعات شهر اسلامی، با وسعت بیشتری در این دوره در آثار به چاپ رسیده به صورت مقالات علمی دیده می‌شود و این در حالی است که در برخی مقالات علمی این دوره (به لحاظ تاریخ چاپ آن‌ها) روند بازیابی و نگاه دوباره به مطالعات شهرهای کشور با رویکرد ایرانی-اسلامی دیده می‌شود و این خود مقدمه و درآمدی بر ارائه آثار

نشر اثر خود با عنوان «گامی به سوی معماری الهی» در سال ۱۳۵۷، متأثر از شرایط اجتماعی-سیاسی و فرهنگی دوره خود، نقیبی بر ارتباط معماری و عناصر آن با مفاهیم و ارزش‌های دینی و تأثیرپذیری از آن‌ها زده است. محمدآبادی باویل در سال ۱۳۵۸ با نشر «ظرائف و طرائف یا مضاعف و منسوب‌های شهرهای اسلامی و پیرامون آن‌ها» سعی کرده با نگاهی جامع به شهرهای اسلامی، روند رویکرد داخلی متأثر از شرایط موجود کشور پس از انقلاب اسلامی را پی‌بگیرد. در این دوره مقالات بسیاری محدودی ارائه شده که عمدتاً به صورت ترجمه‌های بوده است؛ از جمله: مقاله حسن ریاضی در سال ۱۳۵۰ با عنوان «ماهیت شهرسازی اسلامی: پرسپکتیو تاریخی» ترجمه صدیقه اشرفی که ترجمه‌های است از نشریه «Ekistics» و مقاله محمد العل سیناسور با عنوان «طی هزاران سال شکوفایی شهرهای عرب» که دی ۱۳۵۶ و در نشریه «پیام یونسکو» چاپ شده است.

رویکرد دوم، نگاه پژوهشگران داخلی به آثار و تحقیقات صورت گرفته در دیگر کشورها بوده است. با نگاه به تاریخ نشر آثار ارائه شده در می‌یابیم که از سال ۱۳۵۸ تا سال ۱۳۶۸ در فرایند مطالعات شهر اسلامی یک توقف و رکود نسبتاً کاملی وجود داشته که این رکود شاید متأثر از شرایط ویرژه کشور در دوره دفاع مقدس بوده است. اگر از دو مقاله عباس سعیدی‌رضوانی با عنوان «مقدمه‌ای بر جغرافیای کشورهای اسلامی» به سال ۱۳۶۵ و «بیانش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی» به سال ۱۳۶۶ که هر دو در فصلنامه «تحقیقات جغرافیایی» چاپ شده و خود مقدمه چاپ کتاب ایشان در سال ۱۳۶۸ با عنوان «بیانش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی: مقدمه‌ای بر جغرافیای سرزمین‌های اسلامی» بوده بگذریم، شاهد شروع دوره نگاه پژوهشگران داخلی به آثار نویسندگان غربی و عربی در پژوهش، از دیگر شهرهای اسلامی و تجارب مطالعات

«آرمان شهر اسلامی» در سال ۱۳۸۷ در اصفهان و چاپ مجموعه مقالات آن و دومی انتشار اثر «آیین شهرداری از دیدگاه مقام معظم رهبری» به سال ۱۳۸۷ بود که این نوع رویکرد به معماری و شهرسازی کشور و اثرات آن در تعیین آیین نامه ها و ضوابط و مقررات شهرسازی و اجرای آن ها توسط دست اندر کاران را توصیه می کرد. این دو اتفاق به همراه پژوهش های دکتر نقی زاده باعث شد در کنار آثار ترجمه های و چاپ شده ای نظیر «شهر اسلامی» اثر جعفر مرتضی عاملی در سال ۱۳۸۸ و «اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام» اثر هشام مرتضی به سال ۱۳۸۷، موجی از توجه و نگاه پژوهشگران دانشگاهی و دستگاه های اجرایی به مقوله شهر ایرانی - اسلامی جلب شود. حتی اثرات این موج به طراحی و تدوین برخی طرح ها و برنامه ها منجر شد؛ از جمله اثر محمد هادی مودن جامی «طراحی نقشه فرهنگی شهر تهران براساس ارزش های اسلامی» در سال ۱۳۸۹ و بسیاری از مقالات علمی و رسالات دانشجویی که در این زمینه ارائه می شدند. تحقیق نگارنده نشان می دهد هم اکنون در سال ۱۳۹۸ به یقین آمار ارائه مقالات علمی در این خصوص از ۲۰۰ مقاله افزون است و رسالات دانشجویی ارائه شده در ۱۰ سال اخیر به بیش از ۱۰ رساله تحصیلات تکمیلی رسیده است. رویکرد طراحی و تحقیق پذیری مفاهیم شهر ایرانی - اسلامی از سال ۱۳۹۰ به بعد تا جایی گسترش یافته است که مراکز تحقیقاتی بزرگ کشور نیز لزوم آن را درک کرده و به آن اهمیت می دهند، به عنوان نمونه پژوهش کدۀ فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی از پهار ۱۳۹۰ به نشر فصلنامه تخصصی در این حوزه با عنوان «مطالعات شهر ایرانی - اسلامی» پرداخته و تاکنون ۲۷ شماره از آن با دارابودن پژوهش ها و مقالات در خوری با درجه علمی - پژوهشی به چاپ رسیده و در اختیار علاقه مندان و اندیشمندان آن قرار گرفته است. در بین منابع لاتین و

جامع و کتب مهم رویکرد بعدی در فرایند مطالعات داخلی شهر اسلامی بوده است.

رویکرد سوم، مطالعات دوباره مفاهیم و الگوها و تجارب شهر اسلامی و بازار آفرینی و تطابق آن با شهرهای کشور و نهایتاً ارائه الگوی بهینه در تحقق شهر ایرانی - اسلامی است. اغراق نخواهد بود اگر مطالعات و پژوهش های دکتر محمد نقی زاده در دانشگاه اصفهان را در شروع و تکوین این رویکرد مؤثر بدانیم. ایشان در سال ۱۳۸۴ و بعد از سال ها مطالعه در این مقوله و ارائه مقالات متعدد علمی خود با نشر اثر «فهرست موضوعی کلام الهی در زمینه شهرسازی، معماری، هنر، محیط زیست و علوم اجتماعی» مبنای توجه و نگاه ویژه به مطالعات شهرهای اسلامی از وجود مختلف را فراهم کردند و آن را با عنوان «معماری و شهرسازی اسلامی: مبانی نظری» در سال ۱۳۸۵ چاپ کرده و سپس با اثر «شهر آرمانی اسلامی یا فضای حیات طیبه: بایسته های تحقق شهر اسلامی بر مبنای نصوص دینی» در سال ۱۳۸۹ گام های بسیار قوی در زمینه ارائه الگوی مناسب در تحقق شهر ایرانی - اسلامی و توسعه آن برداشت. علاوه بر این، نتایج مطالعات وسیع دکتر محمد نقی زاده حاکی از آن است که شهر اسلامی در واقع وجود داشته است و در دوره معاصر نیز به حیات خود ادامه می دهد. هر چند در برخورد با پدیده مدرنیزاسیون به نفع عرصه های مدرن و منطبق با شرایط زیستی معاصر تغییر یافته و عقب نشسته است؛ اما حیات آن به ویژه در حوزه ایرانی - اسلامی آن همراه با بازار آفرینی اصول و آموزه های آن به خصوص با تغییرات در قوانین و مقررات طرح های در حال اجرای شهری قابل تجدید حیات اساسی است. در خلال مطالعات ایشان، دو اتفاق نیز بر فرایند بازار آفرینی مفاهیم شهر اسلامی با الگوهای داخلی توسعه مؤثر واقع شد؛ ابتدا برگزاری نخستین همایش بین المللی

داشتند. بدین ترتیب قالب شهر اسلامی شکل گرفت و تا قرن‌ها به حیات خویش ادامه داد. به هر حال شهر اسلامی در یک کلام، شهر تجلی اسلام است. شهر مناسب زیستن انسان مؤمن، شهر اسلامی برای تجلی بخشیدن به ارزش‌های مورد احترام جامعه مسلمانان، به طور مداوم راهها و روش‌های مناسب زمان و مکان را می‌جوید و تضمین بهره‌جویی از دستاوردهای علوم، فنون، تجارت تمدن‌ها و جوامع بشری (در گذشته و حال) آن‌ها را ابزاری درجهٔ خدمت به انسان و رشد کرامت‌های والا آن در نظر می‌گیرد (دانش، ۱۳۹۰).

یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های کلان جامعه شهری، ساخت فضایی شهر است که به بررسی الگوهای کاربری اراضی، فرم، شکل و طرح حوزه‌های شهری، ترتیب فضایی عناصر و فعالیت‌ها و اجزای ترکیب‌دهنده شهرها و ارتباط و پیوستگی آن‌ها با یکدیگر می‌پردازد. در واقع ساختار فضایی شهر در نتیجهٔ آرایش و چیدمان پدیده‌ها و فعالیت‌ها در سطح شهر به وجود می‌آید. توزیع فضایی پدیده‌ها در شهر در یک فرایند فضایی صورت می‌گیرد که حاصل تصمیمات انسانی است (عزت‌پناه، ۱۳۸۸: ۲۲).

ساخت شهر به معنای طراحی کالبدی و استخوان‌بندی شهر و نیز الگوی کاربری اراضی است و در مطالعه ساخت شهر، سیاست‌های رشد و توسعه شهری، حمل و نقل درون‌شهری، مسئله مسکن و الگوی ریخت‌شناسی شهر مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. همچنین عملکردهای مختلف شهری شامل عملکرد مذهبی، اداری، تجاری و حمل و نقل در بررسی ساخت شهر مدنظر است؛ به عبارت دیگر، ساخت شهر به شکل کالبدی و عملکردی سکونتگاه‌ها پرداخته و چارچوبی برای کاربری اراضی و ترتیب فضایی عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده شهرها پدید می‌آورد. همچنین ساخت شهر توسط سیمای طبیعی، خطوط راه‌آهن، شبکه‌ها و

مطالعات خارجی نیز به یک اصل کلی می‌توان اشاره کرد که غالباً آن‌ها بر مطالعه بر روی شهرهای عربی تمرکز داشته و از پرداختن به شهرهای حوزهٔ فرهنگ ایرانی به صورت مستقل یا شهرهای اسلامی شرق و جنوب‌شرقی آسیا غفلت کرده‌اند. با این حال، به غیر از چند مورد خاص که ارتباط موضوعی صد درصد و مستقیمی ندارند، مطالعهٔ جامع و مستقلی بر روی موضوع هویت ایرانی-اسلامی شهرهای کشور و تأثیرات الگوهای توسعهٔ شهری و ضوابط شهرسازی بر آن صورت نگرفته‌است. مقالهٔ حاضر قصد پُرکردن خلاصهٔ مطالعاتی را دارد.

ب- ادبیات نظری تحقیق

شهر اسلامی، شهری است که در آن احکام اسلامی جاری باشد و براساس فرهنگ اسلامی ساخته شده‌باشد. در الگوی شهر اسلامی، عامل مسلط دین اسلام است و به طور حتم تمام شاخص‌ها و عناصر زندگی اجتماعی و کالبدی شهر براساس این عامل نظام و هویت می‌یابد (ایازی، ۱۳۸۷: ۱۰۲). در تعریفی دیگر، شهر اسلامی شهری است که براساس مبانی و آموزه‌های مطابقی و التزامی قرآن و روایات بنا شده‌باشد (شکرانی، ۱۳۸۷: ۲۳۶). شهر اسلامی در ابتدا با نفوذ در پوستهٔ تمدن‌های دیگر و با استفاده از جلوه‌های تجلی آن نمود پیدا کرد تا به نیازهای ابتدایی جوامع تازه‌مسلمانان پاسخ دهد. پس از آن با نضج و استحکام فرهنگ اسلامی و گسترش حیطهٔ آن، نیاز به ساخت مستحدثات جدید افزایش یافت. شهرهای گذشته گسترش پیدا کردند و شهرهای جدید نیز در نواحی مختلف برپا شدند. با پراکنده شدن نوای وحدت‌گرای اسلام، شهرهای اسلامی نیز جلوه‌ای حقیقی و معنوی یافتند و با رعایت اصولی همچون رعایت سلسله‌مراتب، حریم خصوصی، نظم و تعادل در کالبد پیچ در پیچ، سعی در همسازی با این فرهنگ

۱. سرزندگی: تداوم کارکردهای حیاتی و برآورد نیازهای زیستی انسان‌ها، دارای سه ویژگی ادامه بقاء انسان، برخورداری از اینمنی و برقراری سازگاری فیزیکی میان او و محیط زندگی.
 ۲. معنی: این محور توانایی همخوانی محیط با توانایی‌های احساسی، ذهنی و ساختارهای فرهنگی انسان را مطرح می‌کند. ساختار و هویت مظاهر عینی معنی هستند.
 ۳. تناسب (سازگاری): به معنای احساس توانایی محیط برای وقوع فعالیت که انعطاف‌پذیری و انطباق‌پذیری از ارکان اصلی آن هستند.
 ۴. دسترسی: شامل کمیت و گوناگونی عناصری که می‌توان به آن‌ها دسترسی داشت.
 ۵. نظرارت و اختیار: به مفهوم امکان تصمیم‌گیری انسان‌ها برای چگونگی شکل‌گیری مکانی فضاهای و فعالیت‌ها است.
- دو فرامعیار لینچ نیز عبارت‌اند از:
- کارایی: عامل متعادل‌کننده‌ای که میزان دستیابی به هر یک‌از محورهای اصلی را در شهر خوب معلوم می‌دارد.
 - عدالت: به معنای چگونگی پراکنش کیفیت‌ها برای ایجاد برابری میان ساکنان یک شهر در کسب کیفیت‌های یادشده (پاکزاد، ۱۳۸۹: ۱۸۹-۱۸۸).
- راجر ترانسیک برای فایق‌آمدن بر مشکل طراحی شهری به طور عام ضرورت استفاده یکپارچه و تلفیق سه تئوری ارتباط، شکل زمینه و مکان را ضروری می‌داند. او برای فایق‌آمدن بر معضل فضاهای گمشده شهری به طور خاص توجه به ۵ کیفیت را لازم می‌داند (گلکار، ۱۳۸۰: ۴۴):
- حفظ تسلسل حرکت‌ها (ایجاد ارتباط)، محصوریت فضاهای پیوستگی لبه‌ها، کنترل محورها و پرسپکتیوها، ممزوج‌کردن فضاهای درون و بیرون (Trancik, 1986).
- مایکل ساوتورث از دانش‌آموختگان بر جسته مکتب لینچ، در چارچوب بازبینی تعدادی از برنامه‌های

خیابان‌ها مشخص می‌شود و اساس نظریه‌های ساخت شهر این است که سکونتگاه‌ها باید مطابق با یک طرح که کلیه شبکه‌ها، دسترسی‌ها و فضاهای لازم برای کاربری‌ها و فعالیت‌های اصلی در آن مشخص شده باشند، ساخته شوند؛ بنابراین اگر همهٔ اجزا و عناصر یک شهر را مدنظر قرار دهیم و رابطهٔ نسبتاً ماندگار بین آن‌ها مورد توجه باشد، به مفهوم «ساخت شهر» می‌رسیم (برزگر، ۱۳۸۲: ۲۶) که از یک سو، نماینگر هماهنگی فضای کالبدی شهر با شرایط و عوامل مزبور و از سوی دیگر، گویای چگونگی روابط فعالیت‌های اصلی شهر است (شماعی، ۱۳۸۴: ۸۰).

اصولاً فضاهای شهری مانند هر پدیده‌ای در جهان هستی دارای مؤلفه‌هایی است که در سه مؤلفهٔ فرم، عملکرد و معنا خود را نشان داده و نشانگر کیفیت طراحی آن‌ها هستند. نظریات مختلفی درباره کیفیت‌های طراحی شهری مطلوب وجود دارد که در

ادامه به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود:

جین جکوبز در سال ۱۹۶۱ در کتاب خود، زندگی و مرگ شهرهای بزرگ آمریکا، ۵ معیار را به عنوان مهم‌ترین معیارهای طراحی با کیفیت محیط ارائه کرد: ملحوظداشتن فعالیت‌های مناسب پیش از توجه به

نظم بصری محیط

-استفاده از کاربری مختلط چه به لحاظ نوع استفاده و چه از نظر حضور اینیه با قدمت‌های گوناگون در یک ناحیه

-توجه به عنصر خیابان

-نفوذ‌پذیربودن (قابل دسترس‌بودن) بافت

-اختلاط اجتماعی و انعطاف‌پذیربودن فضاهای Jacobs, 1961)

کوین لینچ با انتشار تئوری شکل خوب شهر در سال ۱۹۸۱ میلادی، حصول کیفیت مناسب طراحی شهری و به تبع آن، ارتقاء کیفیت زندگی شهری را در گرو ۵ معیار و دو فوق معیار زیر اعلام کرد:

شهری به دریافت های ادراکی، شناختی و ترجیحات محیطی افراد در قبال فضاهای شهری سروکار دارد. درنهایت مؤلفه زیستمحیطی کیفیت طراحی شهری در بُعد خُرد آن دربرگیرنده مقولاتی چون تنظیم اقلیم خُرد فضاهای شهری (چون آفتاب، جریان باد، سایه‌گیری) و در بُعد کلان، دغدغه پایداری زیستمحیطی را داشته و با کیفیت تعادل مبتنی بر بوم‌شناسی محیط شهری و چگونگی استفاده از محیط طبیعی ارتباط دارد (بهنگل از: گلکار، ۱۳۸۰: ۵۵).

مواد و روش‌ها

در این پژوهش، با توجه به موضوع و هدف تحقیق، از روش توصیفی- تحلیلی استفاده شده است. به منظور گردآوری اطلاعات برای کسب بینش نظری لازم و بررسی ادبیات موضوع از شیوه کتابخانه‌ای با استفاده از کتب و مقالات و اساسنامه‌ها و نیز مراجعه به اطلاعات اینترنتی استفاده شده و برای کسب اطلاعات میدانی از ابزار پرسشنامه با سؤالات بسته در قالب لیکرت با گویه‌های پنج‌گزینه‌ای استفاده شد. این پرسشنامه بین تعداد ۱۲ نفر از کارشناسان مسائل شهری، ۸ نفر از مجموعه شهرداری تبریز، ۵ نفر از کارمندان سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری تبریز و ۳ نفر از مجموعه اداره راه و شهرسازی تبریز توزیع شد تا وزن معیارهای سه‌گانه فرم، عملکرد و معنا و زیرمعیارهای آن‌ها و همچنین نحوه ارتباط بین زیرمعیارها و میزان اثرگذاریشان با استفاده از مدل تحلیل شبکه‌ای ANP و بر مبنای مقایسه زوجی محاسبه شود. گزینه‌های پرسشنامه‌ها و وزن هر کدام نیز عبارت بودند از: خیلی کم (۱)، کم (۳)، متوسط (۵)، زیاد (۷)، خیلی زیاد (۹). سپس مجموعه یافته‌ها در راستای هدف موردنظر، توسط مدل تحلیل شبکه‌ای به منظور شناسایی و سنجش میزان تحقق یافته‌گی عناصر شهر ایرانی- اسلامی تبریز رتبه‌بندی شده‌اند.

طراحی شهری آمریکا، کیفیت‌های طراحی شهری را در قالب ۷ مؤلفه در مقاله‌ای با عنوان «تئوری و عمل طراحی شهری معاصر» به این شرح دسته‌بندی می‌کند (گلکار، ۱۳۸۰: ۴۵):

ساختار، خوانایی، فرم، حس مکان، هویت، دیدها و مناظر، مقیاس انسانی یا پیاده (Southworth, 1996). براساس مطالعه‌ای که درباره مسائل کیفی شهر لندن توسط کمیته مشورتی برنامه‌ریزی لندن صورت گرفته است، گزارشی با عنوان «کیفیت محیط شهری لندن» در سال ۱۹۹۳ میلادی انتشار یافت که متن ضمن مجموعه معیارهایی است که می‌توانند ضامن ارتقاء کیفیت شهری باشد. براساس پیشنهادهای گزارش مزبور، کیفیت محیط شهری در گرو فراهم‌بودن معیارهای زیر است (همان):

- ۱- مقیاس انسانی و فشردگی بافت شهر، ۲- ساختار مناسب خوانایی و هویت، ۳- پاکیزگی و ایمنی، ۴- مدیریت شهری مطلوب، ۵- غنای بصری، ۶- کاربری و فعالیت‌های مختلط، ۷- وجود فضاهای همگانی و فضاهای خاص، ۸- سهولت حرکت پیاده و سواره (LPAC, 1993).

براساس مدل مکان پایدار کورش گلکار، از ترکیب ابعاد چهارگانه محیط شامل کالبد، فعالیت، تصورات و اکوسیستم، سه مؤلفه: کیفیت عملکردی، کیفیت تجربی- زیباشناختی و کیفیت زیستمحیطی به مثابه نیروهای شکل‌دهنده کیفیت کلی طراحی شهری یک مکان استنتاج می‌شوند (گلکار، ۱۳۸۰: ۵۴-۵۵).

مؤلفه عملکردی کیفیت طراحی شهری از یک سو دربرگیرنده تأمین حرکت و دسترسی سهل و مناسب پیاده‌ها و سواره‌ها به مراکز جاذب شهری بوده و از سوی دیگر، دربرگیرنده عملکردهای دیگر چون تفریح غیرفعال، تماشای مردم و مراسم گوناگون و مانند آن بوده تا ضامن سرزندگی و غنای تجربه فضایی شهر شوند. مؤلفه تجربی- زیباشناختی کیفیت طراحی

خواهد برد. در بخش اول معیارهای مسئله و در بخش

دوم، گزینه‌های مسئله رتبه‌بندی خواهند شد.

فرایند مدل‌سازی شامل مراحل زیر است که به ترتیب عبارت اند از؛ گام اول: پایه‌ریزی مدل و ساختار مسئله؛ گام دوم: ماتریس مقایسات زوجی و برآورد وزن نسبی؛ گام سوم: تشکیل سوپر ماتریس اولیه؛ گام چهارم: تشکیل سوپر ماتریس وزنی؛ گام پنجم: محاسبه بردار وزنی عمومی (Ertay et al, 2006).

معرفی محدودهٔ مورد مطالعه

تبریز یکی از کلان‌شهرهای بزرگ کشور در استان آذربایجان شرقی واقع شده‌است. موقعیت جغرافیایی این شهر در 38° درجه و 1° دقیقه تا $38^{\circ} 8$ درجه و 8° دقیقه عرض شمالی و 46° درجه و 5° دقیقه تا $46^{\circ} 4$ درجه و 22° دقیقه طول شرقی است و متوسط ارتفاع شهر حدود 146 متر از سطح دریاهای آزاد برآورده است. براساس آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، کلان‌شهر تبریز حدود 1558000 نفر جمعیت و مساحت آن براساس آخرین مصوبهٔ شورای عالی معماری و شهرسازی ایران 25060 هکتار بوده است.

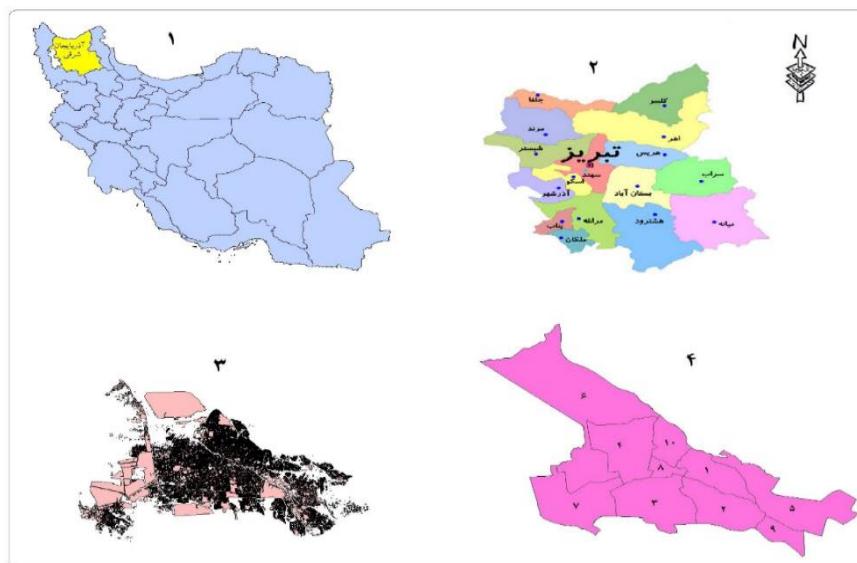
کلان‌شهر تبریز از جمله شهرهای کشور محسوب می‌شود که عناصر و ساختار کالبدی آن علاوه بر شرایط جغرافیایی، از الگوهای شهر ایرانی-اسلامی تبعیت کرده است. بازار تاریخی سرپوشیدهٔ تبریز به همراه مسجد جامع و ارگ دولتی از جمله عناصری هستند که در مرکز شهر واقع شده و به سبک شهرهای اسلامی ارتباط تنازنگی با هم دارند. علاوه بر این، تبریز از عناصر فضایی دیگری همچون، مدارس، عمارتها، پل‌ها، قهقهه‌خانه‌ها، کاروان‌سراها، دروازه‌ها، حمام‌ها و... برخوردار بوده است که قسمتی از این مراکز همگام با تحولات دوران مدرنیسم، یا تغییر شکل و فرم داده‌اند یا عملکرد و معنای آن‌ها تغییر یافته‌اند.

روش فرایند تحلیل شبکه‌ای (ANP)

مدل تحلیل شبکه (ANP) تعمیم روش AHP بوده که در آن برای ارزیابی و اولویت‌بندی پژوهه‌های شهری مورد استفاده قرار می‌گیرد. این مدل بر مبنای فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی طراحی شده و «شبکه» را جایگزین «سلسله‌مراتب» کرده است. فرایند تحلیل شبکه روش جامع و قدرتمندی برای تصمیم‌گیری دقیق با استفاده از اطلاعات تجربی یا قضاوتهای شخصی هر تصمیم‌گیرنده در اختیار گذاشته و با فراهم‌کردن ساختاری برای سازماندهی معیارهای متفاوت و ارزشیابی ارجحیت و اهمیت هر یک از آن‌ها نسبت به گزینه‌های فرایند تصمیم‌گیری را آسان‌تر می‌کند (کیانی و سالاری، ۱۳۹۱: ۱۵۴). فرایند تحلیل شبکه چون حالت عمومی AHP و شکل گسترشده آن است؛ بنابراین همهٔ ویژگی‌های مثبت آن از جمله سادگی، انعطاف‌پذیری، به کارگیری معیارهای کمی و کیفی به طور همزمان و قابلیت بررسی سازگاری در قضاوتهای دارا بوده است و اضافه بر این، می‌توان ارتباطات پیچیدهٔ بین عناصر تصمیم را با به کارگیری ساختار شبکه‌ای به جای ساختار سلسله‌مراتبی در نظر گیرد (زبردست، ۱۳۸۹: ۸۰).

ساعتی^۱ استفاده از مدل تحلیل سلسله‌مراتبی AHP برای حل مسائل با معیارهای و آلترناتیوهای مستقل پیشنهاد کرده و برای حل مسائل با معیارهای و آلترناتیوهای وابسته به هم مدل تحلیل شبکه‌ای را پایه‌ریزی کرده است (Lee & Kim, 2000). رویکرد گام‌به‌گام روش فرایند تحلیل شبکه‌ای یکی از رویکردهای این روش برای حل مسائل است. این رویکرد با انجام ضرب ماتریسی مسئله را حل می‌کند. رویکرد گام‌به‌گام، حل مسئله را با دو بخش اصلی پیش

1. Saaty

شکل ۱. موقعیت کلان شهر تبریز در استان آذربایجان شرقی و ایران

(منبع: نگارنده‌گان، ۱۳۸۹)

دیوان خانه گستردگی و سر باز خانه ها و مراکز نظامی پیرامون هسته مرکزی شهر (صفامنش و دیگران، ۱۳۷۶: ۳۳).

عناصر و ساختار کالبدی شهر تبریز، ضمن تأثیرپذیری از شرایط جغرافیایی، از الگوی شهرهای ایرانی-اسلامی تبعیت می‌کرد. عمده عناصر مرکز شهر عبارت بودند از: بازار، مسجد جامع و دیوان خانه یا ارگ که در مرکز شهر جای داشتند و در پیوند تنگاتنگ با هم بودند. مهم‌ترین عنصر شهری تبریز تا این دوره بازار بود؛ به‌طوری که بزرگ‌ترین بازار سرپوشیده سنتی خاورمیانه را در خود جای داده بود (جوادی، ۱۳۵۰: ۱۵۳). سمت غربی بازار، مسجد جامع قرار داشت و مدارس دینی در پیرامون آن بنا شده بود. در سمت جنوب‌شرق بازار، دیوان خانه و عالی قاپو و جبهه خانه قرار داشت که قصرهای شاهی، حرم خانه، چاپارخانه و غیره را در خود جای داده بود. در کل مرکز شهر، بازار، دیوان خانه و مسجد جامع با هم مجموعه‌ای را تشکیل می‌دادند که اکثر کاربری‌ها را در خود داشتند. این مجموعه برای خود برج و بارو داشت و محلات در بیرون برج و بارو بود و در بعضی

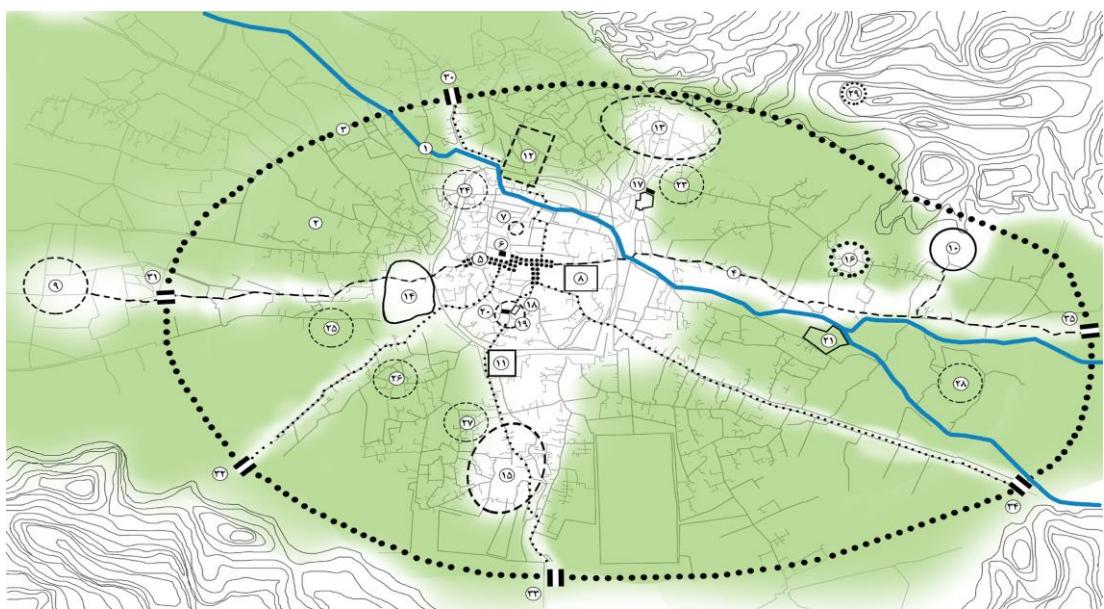
برای بررسی نحوه توسعه ساختار فضایی شهر تبریز باستی به شناخت عناصر اصلی شهرهای ایرانی-اسلامی مراجعه کرد. شهرهای دوره اسلامی مانند دوران پیش از اسلام در ایران، از سه بخش اصلی به نام‌های کهن‌دژ، شارستان و ریض تشکیل می‌شدند. کهن‌دژ بخش حکومتی، مقر حاکم و برخی نهادهای حکومتی بود که عمدها در وسط شهر و روی تپه‌ای طبیعی بنا می‌شد تا از نظر دفاعی در وضع مناسبی قرار داشته باشد. کیاخره عنوانی بود که پیش از اسلام به این بخش اختصاص داشت. ریض یا حومه، حوزه پیرامونی کهن‌دژ و شارستان بود. مزارع، باغات و روستاهای فضاهای اصلی در ریض به شمار می‌رفتند. شارستان یا شهرستان به بخش اصلی شهر که محل زندگی مردم بود اطلاق می‌شد.

تبریز نیروی حیاتی خود را به‌طور عمده از سه عامل رونق بازرگانی و مرکزیت نظامی و سیاسی کسب می‌کرده است و این امر معلول موقعیت جغرافیایی این شهر از لحاظ ارتباط دادن ایران و آسیا با روسیه، عثمانی و اروپا بود. بازتاب کالبدی سه عامل یادشده را در پیکر شهر نیز آشکارا می‌توان دید: بازاری بزرگ و ثروتمند،

به همین ترتیب. هسته مرکزی شهر (بازار، مسجد جامع و دیوان خانه) و قسمت‌هایی از محلات در درون برج و بارو قرار گرفته بود. البته، باید توجه داشت در دوره‌های رونق و توسعه شهر در بعضی از دوره‌ها، کل شهر داخل برج و بارو بود. در دوره قاجار ارگ شهر دو تا بود: یکی در مرکز شهر، جنوب شرق بازار و دیگری کنار برج و بارو، در سمت جنوب شهر همچنین به جز مقبره الشعرا (بقیه سید حمزه) تقریباً تمام قبرستان‌های شهر بیرون از برج و بارو قرار داشتند (همان: ۳۵).

از دوره‌ها محلات نیز داخل برج و بارو قرار می‌گرفتند. این مجموعه، کارکرد ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی داشت. ساخت‌وساز این محوطه، مجموعه‌سازی بود و ساختمان‌سازی منفرد در این محوطه وجود نداشت. این محوطه را می‌توان به اسم (کهنه‌ز) نیز نام برد. بخش دوم شهر که به اسم شارستان نیز خوانده می‌شد، در پیرامون محوطه مرکزی شهر توسعه می‌یافت. این بخش مجموعه محلات را شامل می‌شد. قسمت عمده مرکز شهر تبریز جزء محله چهارمنار محسوب می‌شد و تنها بخش کوچکی از محدوده درون بازار در لبه‌های شمالی، جزء محله شتربان، شرقی جزء محله سرخاب، غربی جزء محله ویجویه و جنوب‌غربی جزء محله مهاد مهین به حساب می‌آمد. در ساختار کالبدی شهر تبریز هر چند که نمی‌توان مرزبندی مشخصی برای محلات تعیین کرد، اما با مطالعه دقیق شهر و نه محله، قابل‌شناسایی است که هر محله همه کاربری‌ها و عناصر را در خود داشت و در سطح محله‌ای خدمات ارائه می‌داد و تا حدودی بینیاز از محلات اطراف بود؛ به‌طوری‌که اکثر آن‌ها دارای حمام، مسجد، بازار، قبرستان و... بوده‌اند و همچنین می‌توان کوی ارمنستان از محله مهاد مهین را گتوی ارمنی‌نشین شهر تبریز محسوب کرد (یزدانی و پوراحمد، ۱۳۸۶: ۳۴).

شبکه ارتباطی شهر به صورت پیچ‌درپیچ بود و رشد ارگانیک و وضعیت دفاعی زمانه را به رخ می‌کشید. مهم‌ترین راه‌ها که استخوان‌بندی اصلی شهر را تشکیل می‌داد، یکی راه واصل از دروازه خیابان به دروازه شتربان بود که بین قاره آسیا به اروپا (جاده) ابریشم واقع شده بود که از سمت جنوب شرق شروع و در انتهای از سمت شمال شهر خارج می‌شد و دیگری میان دروازه گجیل و دروازه باغ‌میشه بود که از سمت شرق به سراب و از غرب به مراغه می‌رسید. این خیابان‌ها به‌طور نامنظم بودند و بقیه خیابان‌ها نیز

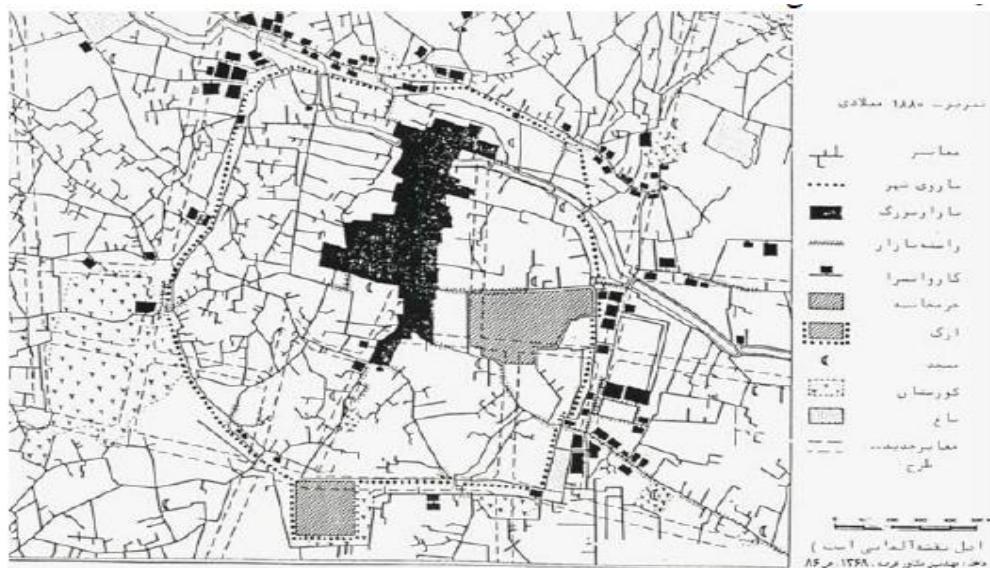
شکل ۲. سازمان فضایی شهر تبریز در قرن ۷ و ۸ هق

(منبع: منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶: ۲۵)

- میدان چای (مهران رود)؛ ۲- باغ‌های داخل باروی غازانی؛ ۳- باروی غازانی؛ ۴- محورهای اصلی شهر؛ ۵- بازار غازان؛ ۶- مسجد جامع؛ ۷- مقبره امیر وهسودان؛ ۸- دولتخانه کهن؛ ۹- شب غازان؛ ۱۰- ربع رشیدی؛ ۱۱- مسجد جامع علیشاه؛ ۱۲- باغ صاحب آباد؛ ۱۳- گورستان سرخاب؛ ۱۴- گورستان گجیل؛ ۱۵- گورستان چرنداب؛ ۱۶- گورستان قله؛ ۱۷- بقعه سید حمزه؛ ۱۸- میدان کنه؛ ۱۹- مجموعه علائیه؛ ۲۰- مسجد استاد شاگرد؛ ۲۱- عمارت دمشقیه؛ ۲۳- محله سرخاب؛ ۲۴- محله سنجران؛ ۲۵- محله گازران؛ ۲۶- محله کوچه باغ؛ ۲۷- محله چرنداب؛ ۲۸- محله بیلان کوه؛ ۲۹- مقبره عینعلی زینعلی؛ ۳۰- دروازه شروان؛ ۳۱- دروازه شام؛ ۳۲- دروازه سردرود؛ ۳۳- دروازه اوجان؛ ۳۴- دروازه سراورود؛ ۳۵- دروازه اهر

مدت اندکی قسمت عمده‌ای از باغات اطراف شهر تخریب شده و تعداد زیادی از روستاهای پیرامون به بافت جدید افزوده شده دوگانگی کالبدی را تشديد کردند. با شروع مهاجرت‌های روستایی، طرح‌های آماده‌سازی زمین و احداث شهرک‌های مسکونی همچون ولیعصر و زعفرانیه و خانه‌های سازمانی و آپارتمانی در شهرک‌های باغمیشه و یاغچیان یکی پس از دیگری احداث شدند. ساخت فرودگاه، راه‌آهن، تراکتورسازی، ماشین‌سازی، بیمارستان‌ها، دانشگاه‌ها، مجتمع‌های تجاری، پارک‌ها و مراکز تفریحی، استادیوم‌های ورزشی و کافی‌شاپ‌ها و... همگی در دهه‌های اخیر به عنوان عناصر مدرن شهرسازی جایگزین عناصر کالبدی قدیمی شهر تبریز شده‌اند.

در دوران معاصر شهر تبریز مانند سایر شهرهای کشور، تحت تأثیر اقدامات شبه‌مدرنیستی رضاخان با تغییرات قابل چشمگیری در بافت سنتی اش مواجه شد. خیابان‌کشی‌های گسترده، تخریب گورستان‌ها و تبدیل آن‌ها به باغات، برداشتن دروازه‌های شهری، احداث میادین، ساخت عمارت‌های بزرگ (همچون شهرداری، استانداری، بانک ملی، شهربانی و دارابی)، شکل‌گیری محلات حاشیه‌نشینی ماحصل عملکرد دولت پهلوی تا قبل از اصلاحات ارضی در دهه ۴۰ است. تحولات اساسی در ساخت فضایی و کالبدی تبریز با برنامه اصلاحات ارضی و تبدیل شدن تبریز به یکی از قطب‌های رشد کشور و همچنین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور و طرح‌های جامع شهری شروع شد و در

شکل ۳. نقشه شهر تبریز در سال ۱۳۶۰

(منبع: طرح جامع تبریز)

دانشگاهی شناسایی شده و سپس پرسشنامه‌ای مبتنی بر وزن دهی زوجی معیارهای سه‌گانه فرم، عملکرد و معنا و ۱۷ زیرمعیار در زمینه کیفیت طراحی شهرسازی ایرانی-اسلامی توسط آنان پُر شد و در ادامه نتایج پرسشنامه از طریق روش فرایند تحلیل شبکه (ANP) مورد ارزیابی قرار گرفت.

براساس داده‌های جدول ۱، زیرمعیارهای زیبایی بصری، هویت و حس تعلق، کارآیی، ارزش‌های معمارانه و خوانایی به ترتیب با وزن نهایی ۰.۶۴۹، ۰.۴۸۹، ۰.۳۵۷، ۰.۳۵۷ و ۰.۲۶۳ دارای بیشترین وزن نهایی هستند. در مرحله بعدی تحقیق، با درنظرگرفتن ارتباطات ووابستگی‌های درونی متقابل معیارها و زیرمعیارها، مقایسات زوجی میان معیارها و زیرمعیارها با استفاده از جدول مقیاس ۹ کمیتی ساعتی و توسط نرمافزار Super Decision ترسیم شد که نمودار آن و نتایج جداول به صورت زیر هستند:

یافته‌های تحقیق

نتایج مدل تحلیل شبکه‌ای (ANP)

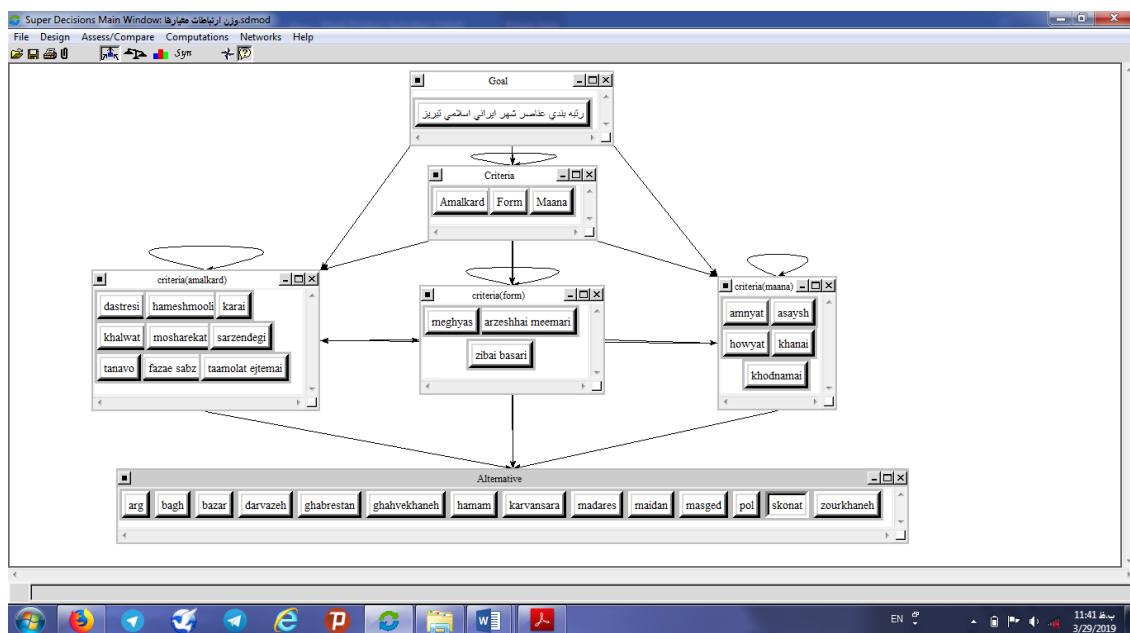
در این پژوهش نخست شاخص‌های کیفی مؤثر در توسعه شهرسازی ایرانی-اسلامی توسط نخبگان و مسئولان شهری شناسایی و سپس این معیارها اساس مدل (ANP) به صورت زوجی و نیز براساس ارتباطات درونی وزن دهی شدند. در ادامه همین معیارها و زیرمعیارها در رابطه با عناصر اصلی ساخت فضایی شهر ایرانی-اسلامی تبریز مورد ارزیابی و رتبه‌بندی قرار گرفتند.

وزن دهی معیارها و زیرمعیارهای مؤثر در توسعه عناصر شهرسازی ایرانی-اسلامی با مدل (ANP) در این پژوهش، نخست تعداد ۲۸ نفر از مدیران و کارشناسان مرتبط با امور شهری، نخبگان شهرداری، کارشناسان میراث فرهنگی، مدیران و فعالان حوزه گردشگری و همچنین متخصصان و صاحب‌نظران

جدول ۱. وزن دهی معیارها و زیرمعیارهای طراحی شهری براساس مدل تحلیل شبکه‌ای (ANP)

وزن تهابی	معنا					عملکرد								فرم			معیارها	
	زیبایی و نسبتی	پوشش زمین	آرایش زمین	آرایش سازمانی	آرایش دسترسی	آرایش و انتقال	آرایش گردشگری	آرایش سازمانی	آرایش سازمانی									
۰,۶۴۹	۰,۱۴	۰,۲	۰,۱۴	۵	۵	۰,۱۴	۰,۲	۲	۰,۲۲	۰,۱۴	۷	۵	۲	۹	۷	۳	زیبایی بصری	
۰,۲۷۸	۰,۲	۰,۲۲	۰,۱۴	۳	۵	۰,۱۴	۰,۱۴	۵	۰,۱۴	۰,۱۴	۹	۳	۵	۷	۵		ازرهای معمارانه	
۰,۰۷۱	۰,۱۱	۰,۱۴	۰,۱۱	۰,۲۲	۰,۲	۰,۱۱	۰,۱۱	۲	۰,۲	۰,۱۱	۳	۰,۲	۰,۲۲	۰,۲۲			مقیاس انسانی	
۰,۰۹۸	۰,۲	۰,۱۴	۰,۱۴	۰,۲۲	۲	۰,۲۲	۰,۲۲	۵	۰,۲	۰,۱۴	۳	۰,۲۲	۰,۲۲				خلوت	
۰,۱۴۶	۰,۲۲	۰,۲	۰,۲۲	۵	۲	۰,۲۲	۲	۷	۷	۰,۲	۹	۲					تعاملاط اجتماعی	
۰,۰۵۷	۰,۱۴	۰,۲	۰,۱۴	۰,۲	۰,۲	۰,۲	۰,۲۲	۲	۰,۲	۰,۱۴	۷						دسترسی	
۰,۰۱۶	۰,۱۱	۰,۱۴	۰,۱۱	۰,۱۴	۰,۲	۰,۱۴	۰,۲	۰,۲۲	۰,۲۲	۰,۱۱							فضای سبز	
۰,۰۲۵۷	۲	۵	۲	۵	۲	۳	۵	۷	۹								کارآمدی	
۰,۰۲۲	۰,۱۴	۰,۱۴	۰,۱۱	۳	۰,۲۲	۰,۱۴	۰,۲	۵									همه‌شمولی	
۰,۰۲۲	۰,۱۴	۰,۲	۰,۱۴	۰,۲	۰,۲۲	۰,۱۴	۰,۲	۵									مشارکت	
۰,۰۹۹	۰,۲	۰,۱۴	۰,۱۴	۰,۲	۰,۲	۰,۱۴	۰,۲۲										تنوع	
۰,۰۲۷	۰,۱۴	۰,۲	۰,۲	۵	۲												سرزندگی	
۰,۰۶۸	۰,۲۲	۰,۱۴	۰,۱۴	۲													امنیت	
۰,۰۴۲	۰,۲	۰,۲۲	۰,۱۱														آسایش و آرامش	
۰,۴۸۹	۵	۲															هویت و حس تعلق	
۰,۲۶۲	۲																خوانایی	
۰,۱۲۵																	خودنمایی و دنی	

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

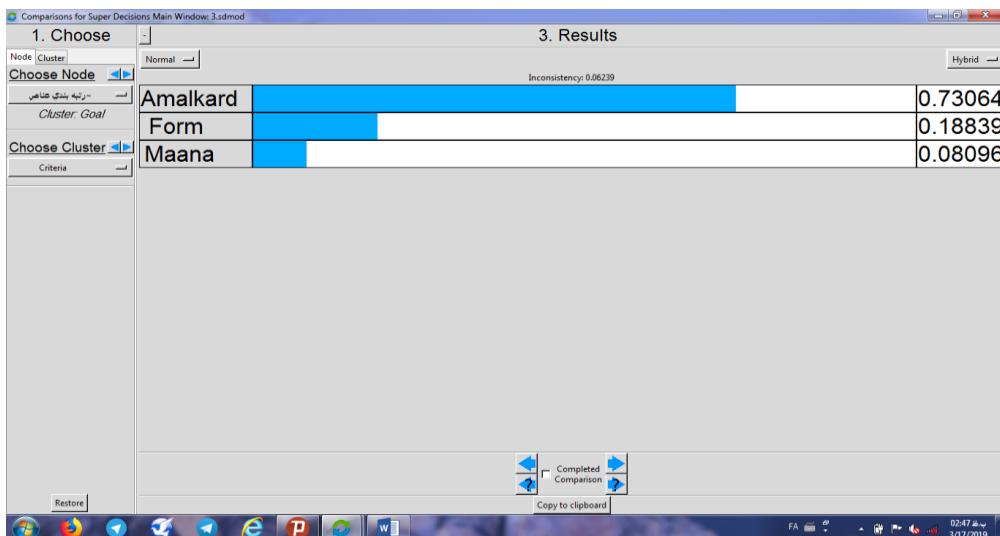

شکل ۴. وابستگی‌های درونی معیارها و زیرمعیارهای طراحی شهرسازی ایرانی-اسلامی براساس مدل (ANP)

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

رده دوم و معیار معنا با ضریب ۰.۰۸۰ در رتبه آخر قرار دارد.

براساس نمودار ۱ که به مقایسه میزان ارجحیت معیارهای اصلی اختصاص دارد، معیار عملکرد با وزن ۰.۷۳۰ بیشترین وزن و سپس معیار فرم با ۰.۱۸۸ در

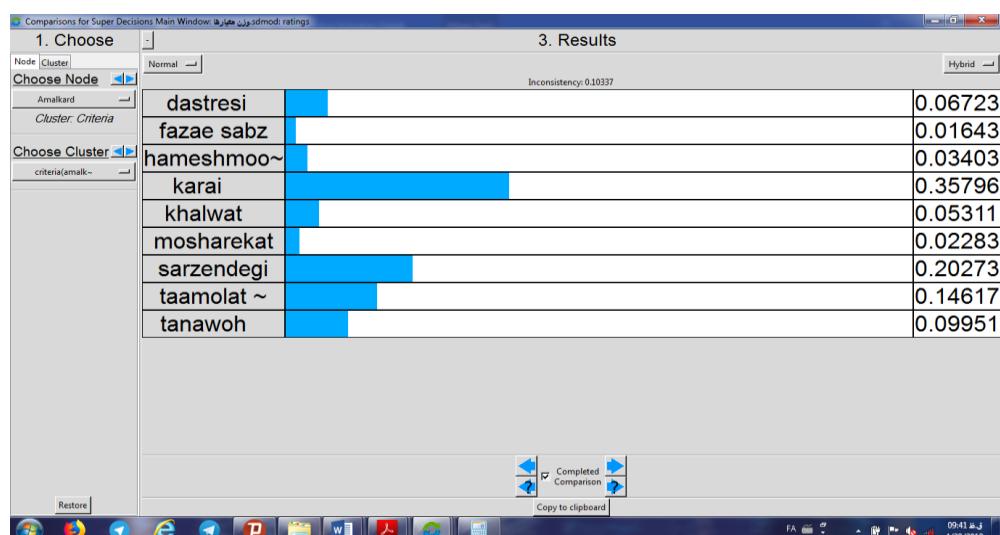

شکل ۵. میزان ارجحیت معیارهای اصلی شهرسازی ایرانی- اسلامی براساس مدل (ANP)

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

در رتبه اول تا سوم ارجحیت و شاخص فضای سبز با وزن ۰.۰۱۶ در رتبه آخر برتری قرار دارد.

با توجه به محاسبات صورت گرفته در بین زیرمعیارهای مربوط به عملکرد، کارآیی، سرزندگی و تعاملات اجتماعی به ترتیب با ضرایب ۰.۳۵۷، ۰.۲۰۲ و ۰.۱۴۶

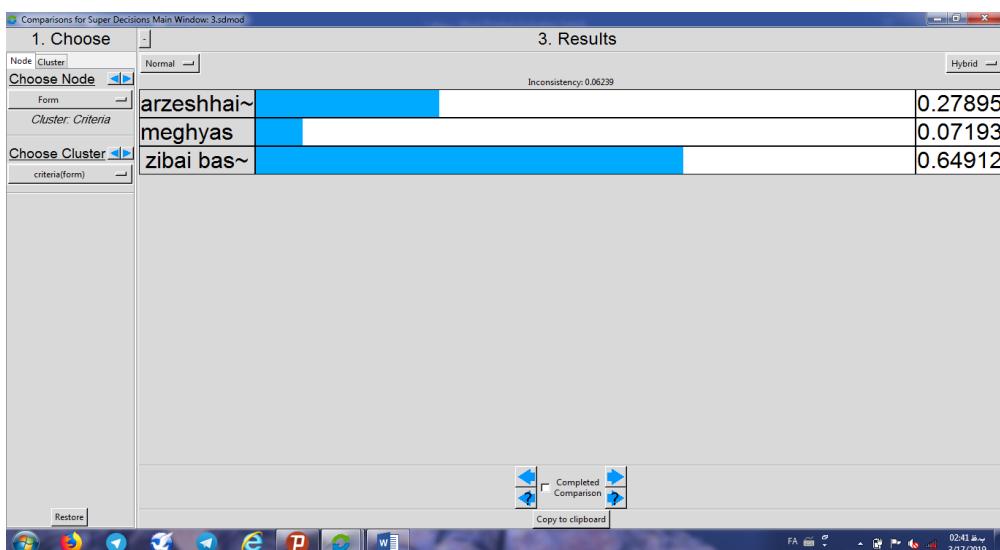

شکل ۶. میزان ارجحیت زیرمعیارهای عملکرد در شهرسازی ایرانی- اسلامی براساس مدل (ANP)

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

انسانی به ترتیب با ضرایب ۰.۲۷۸ و ۰.۰۷۱ در رده‌های بعدی میزان ارجحیت قرار دارند.

همان‌طوری که در نمودار مشاهده می‌شود، در بین زیرمعیارهای معیار اصلی فرم، زیبایی بصری با ضریب ۰.۶۴۹ در رتبه اول و ارزش‌های معمارانه و مقیاس

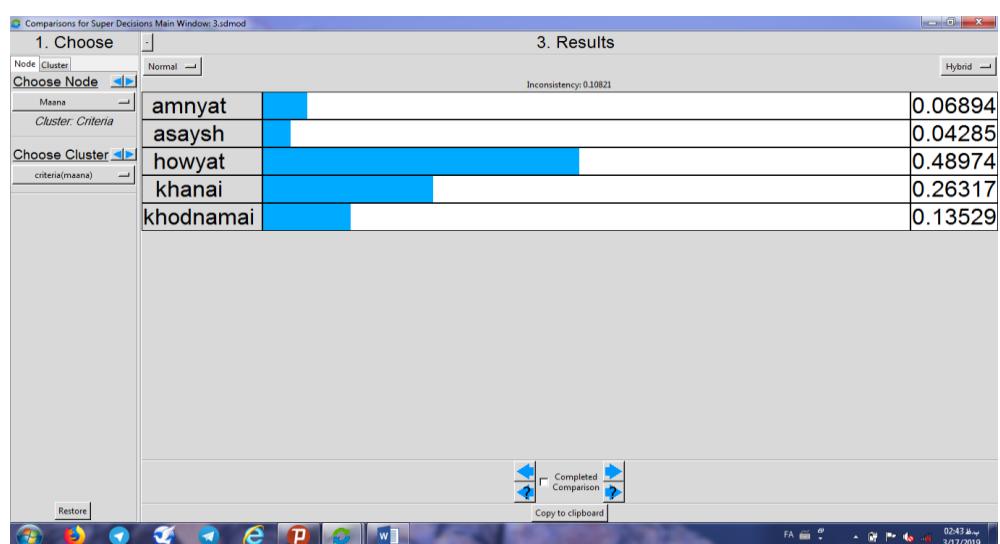

شکل ۷. میزان ارجحیت زیرمعیارهای فرم در شهرسازی ایرانی-اسلامی براساس مدل (ANP)

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

۰.۶۴۹ بیشترین رتبه و معیار مقیاس انسانی با وزن ۰.۰۷۱ کمترین رتبه را به خود اختصاص داده‌اند.

براساس داده‌های به‌دست‌آمده در مدل ANP در بین زیرمعیارهای سه‌گانه فرم طراحی عناصر شهرسازی شهر ایرانی-اسلامی، معیار زیبایی بصری با ضریب

شکل ۸. میزان ارجحیت زیرمعیارهای معنا در شهرسازی ایرانی-اسلامی براساس مدل (ANP)

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

ارزیابی و رتبه‌بندی نحوه توسعه کیفی عناصر شهرسازی ایرانی-اسلامی شهر تبریز با استفاده از مدل ANP

در این پژوهش برای ارزیابی نحوه تحولات شاخص‌های شهرسازی ایرانی-اسلامی در شهر تبریز که در سه دسته فرم، عملکرد و معنا و ۱۷ زیرمعیار دسته‌بندی شده‌اند، مهم‌ترین عناصر شهر ایرانی-اسلامی تبریز در ۱۴ گروه شناسایی شدند و سپس میزان تغییرات کیفی آن‌ها در ۴ حالت وزن‌دهی شدند که عبارت‌اند از: ازبین‌رفته‌اند (نموده ۱)، تضعیف شده‌اند (نموده ۲)، بی‌تفاوت ثابت‌مانده‌اند (نموده ۳)، ارتقاء یافته‌اند (نموده ۴).

نتایج نمودار حاکی از آنست که در بین زیرمعیارهای معنا در شهرسازی ایرانی-اسلامی، زیرمعیار هویت و حس تعلق با وزن ۰.۴۸۹. بیشترین ارجحیت و برتری را در میان زیرمعیارهای مربوط داشته‌است و بعد از آن معیار خوانایی با وزن ۰.۲۶۳ در رده دوم و معیار آسایش با وزن ۰.۰۴۲ در رتبه آخر قرار دارد.

جدول ۲. ارزیابی نحوه توسعه کیفی عناصر اصلی ساخت شهرسازی ایرانی-اسلامی براساس چک‌لیست شاخص‌های کیفی در شهر تبریز

عنصر ایرانی	شاخص‌ها														
	معنا			عملکرد						فرم					
نحوه توسعه	وزن دهی	آسایش و ارتقاء	معنا	جهت و هدف	جهت و هدف	آسایش و ارتقاء	عملکرد	جهت و هدف	جهت و هدف	آسایش و ارتقاء	فرم	جهت و هدف	جهت و هدف	آسایش و ارتقاء	جهت و هدف
کاروانسراها	۴	۳	۳	۳	۲	۲	۳	۲	۳	۳	۲	۴	۳	۴	۴
مسجد، حسینیه‌ها	۴	۳	۴	۳	۲	۳	۳	۴	۳	۲	۲	۳	۳	۴	۴
قهقهه‌ها	۲	۲	۲	۴	۲	۴	۲	۴	۴	۳	۳	۲	۴	۲	۴
زورخانه‌ها	۳	۳	۳	۳	۲	۴	۲	۳	۴	۳	۳	۲	۴	۲	۴
میدان شهری	۴	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۳	۳	۲	۴	۱	۲	۲
ارگ، برج و بارو	۲	۳	۴	۴	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۱	۱	۱
مدارس دینی	۳	۳	۳	۴	۴	۳	۴	۲	۴	۴	۴	۳	۳	۴	۳
دروازه‌ها	۱	۱	۳	۳	۳	۱	۱	۲	۲	۱	۲	۳	۲	۲	۲
حمام‌های عمومی	۲	۲	۴	۳	۲	۴	۳	۳	۴	۳	۲	۴	۳	۲	۴
الگوی سکونت محلات	۳	۲	۲	۲	۲	۴	۳	۳	۳	۳	۲	۴	۲	۲	۴
باغ‌ها و پارک‌ها	۴	۳	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۲	۳	۲	۳
پل‌ها	۴	۲	۳	۳	۲	۲	۲	۴	۴	۴	۱	۱	۲	۲	۴
قبرستان‌ها و مزار	۴	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۴	۴	۳	۳	۳	۲	۴
بازار و بازارچه‌ها	۳	۳	۴	۳	۴	۴	۳	۳	۴	۳	۳	۲	۲	۲	۴
جمع	۴۱	۳۷	۳۷	۴۴	۴۵	۳۵	۴۴	۳۸	۴۲	۴۸	۴۴	۴۴	۳۳	۴۷	۳۵

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

اسلامی تبریز، وزن نهایی براساس مدل تحلیل شبکه‌ای ارائه شده است که در نهایت مشخص شد که عناصر باغ‌ها، مدارس دینی، بازار و ارگ به ترتیب با وزن‌های نهایی ۰.۰۶۵، ۰.۰۴۶ و ۰.۰۳۷ در رتبه‌های اول تا چهارم قرار دارند؛ به عبارتی دیگر، باغ‌ها، مدارس دینی، بازار و ارگ همچنان از نظر کیفیت طراحی شهر از جنبه‌های فرم، عملکرد و معنا از برتری بالاتری نسبت به سایر عناصر برخوردار بوده و سالانه هزاران نفر گردشگر داخلی و خارجی و نیز شهروندان تبریز را جذب کرده‌اند.

نتایج محاسبات جدول حاکی از آن است که سطح شاخص‌های کیفیت محیط همانند زیبایی بصری در فرم، کارایی خلوت، دسترسی فضای سبز و تنوع در عملکرد و امنیت، آسایش و خوانایی در بعد معنا ارتقا می‌یابد؛ اما شاخص‌های دیگری از کیفیت محیط شهری همانند ارزش‌های معمارانه و مقیاس انسانی در فرم و تعاملات اجتماعی، مشارکت و سرزنشگی در عملکرد، هویت، حس تعلق، خودنمایی و دنجی بودن محیط در بعد معنا تضعیف شده است. در ادامه تحقیق و پس از وزن‌دهی چک‌لیست‌های دودویی طراحی شهری در عناصر شهرسازی ایرانی-

جدول ۳. رتبه‌بندی عناصر اصلی شهرسازی ایرانی-اسلامی در شهر تبریز براساس مدل (ANP)

Graphic	Alternatives	Total	Normal	Ideal	Ranking
	arg	0.0375	0.0912	0.5723	4
	bagh	0.0655	0.1594	1.0000	1
	bazar	0.0439	0.1068	0.6698	3
	darvazeh	0.0173	0.0421	0.2643	12
	ghabrestan	0.0323	0.0786	0.4929	5
	ghahvekhaneh	0.0214	0.0521	0.3268	10
	hamam	0.0239	0.0580	0.3642	8
	karavansara	0.0181	0.0440	0.2760	11
	madares	0.0467	0.1136	0.7126	2
	maidan	0.0123	0.0298	0.1873	14
	masged	0.0280	0.0682	0.4279	6
	pol	0.0244	0.0595	0.3733	7
	skonat	0.0159	0.0388	0.2432	13
	zourkhaneh	0.0238	0.0579	0.3636	9

(منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۸)

می‌توان در خیابان‌کشی‌های مدرن و صلیبی‌شکل و همچنین تخریب عناصر ساخت شهرها همچون دروازه‌ها، بازار و ارگ و دیوان‌خانه‌ها دید. در مرحله بعدی، عناصر شهرهای ایرانی-اسلامی با تضعیف الگوهای طراحی شهری در زمینه‌های فرم، عملکرد و

نتیجه‌گیری با ورود الگوهای مدرنیتۀ غربی به درون شهرهای کشورمان در طول یک قرن گذشته، شاهد ظهور دوگانگی در ساختار شهرسازی ایرانی-اسلامی همچون کلان شهر تاریخی تبریز بودیم که آثار اولیۀ آن را

ملاحظات زیستمحیطی در عین طراحی و اجرای طرح‌های توسعه شهری، ایجاد مراکزی در سطوح محله، ناحیه و شهر با کاربری‌های مختلط و متنوع مناسب با مقیاس کارکردی مکان در موقع ایجاد محلات مسکونی جدید و یا ساماندهی بافت‌های موجود شهر، تناسب مقیاس کارکردی کاربری‌ها (با توجه به محوریت مساجد، حسینیه‌ها و سایر اماكن مذهبی و همچنین مسیرهای آیینی) با مقیاس و ظرفیت مکان در مکان‌یابی کاربری‌های شهری، محوریت مساجد در طراحی محلات جدید شهری به عنوان شاخص‌ترین بنای شهری، ارائه راهکارهای توسعه و ارتقاء کیفی فضاهای شهری بهمنظور افزایش تعاملات اجتماعی و تنظیم جریان حیات مدنی در طرح‌های شهری، ایجاد فضاهای همسایگی و فراهم‌کردن زمینه‌های کالبدی برقراری تعاملات اجتماعی در طراحی مجموعه‌های مسکونی، تقویت و ایجاد نشانه‌های شهری و افزایش خوانایی محیط مناسب با هویت فرهنگی، تاریخی با توجه ویژه به بناهای مذهبی نظیر مساجد، امامزاده‌ها، حسینیه‌ها و نیز هویت طبیعی شهر و... تأکید شده‌است که اگر مسئولان شهری کلان‌شهر تبریز این موارد را به همراه ضوابط و شاخص‌های شهرسازی و معماری در طرح‌های بهسازی و نوسازی بافت‌های قدیمی و همچنین در طرح‌های جدید توسعه شهری رعایت کنند و نیز ارزش‌های واقعی بافت‌ها و عناصر تاریخی را برای ساکنان و گردشگران شهری توجیه کنند، تا حدود زیادی به بازیابی شهر ایرانی-اسلامی تبریز کمک خواهد کرد.

در پایان تفاوتی که نتایج این تحقیق با سایر یافته‌های پژوهش‌های صورت‌گرفته درباره الگوهای شهرسازی ایرانی-اسلامی در شهر تبریز دارد، در این است که این پژوهش با تکیه بر اصول کیفی طراحی فضاهای عمومی به ارزیابی و رتبه‌بندی میزان تحقق پذیری عناصر اصلی

معنا مواجه شدند و اکثر عناصر و مؤلفه‌های ساخت فضایی شهر یا ثابت ماندند، یا عملکردشان تضعیف شد. در سایر شاخص‌های کیفیت محیط نیز شهرها با تحولات کالبدی وسیعی از ابعاد معنای عناصر و ساختار شهرهای اسلامی همچون هویت و حس تعلق، خودنمایی و خوانایی ناشی از عوامل تأثیرگذار مدرنیستی روبه‌رو شدند.

اگرچه عناصر و فضاهای شهری همواره در حال تغییر و دگرگونی هستند، اما باستی توجه داشت که این عناصر تاریخی متعلق به فرهنگ و هویت شهر هستند؛ از این‌رو جا دارد که حافظت از فرم و شکل این عناصر و تقویت عملکرد و معنای آن‌ها مناسب با نیازهای ساکنان رعایت شود و همچنین در ایجاد فضاهای جدید نیز باستی به اصول و ضوابط شهرسازی ایرانی-اسلامی با درنظر گرفتن خلاقیت در طراحی و پیشرفت تکنولوژی و صنعت توجه شود.

علاوه‌بر این، مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری درخصوص ضوابط و شاخص‌های لازم درجهت بازیابی هویت شهرسازی و معماری اسلامی ایرانی که در سال ۱۳۹۱ در راستای ترویج الگوهای شهرسازی ایرانی-اسلامی تهیی و ابلاغ شده‌است، می‌تواند راهگشای برخی از مسائل و مشکلات طراحی شهری و برنامه‌ریزی فضاهای شهری باشد. در این مصوبه در فرایند تهیی و اجرای طرح‌های معماری بناها و فضاهای شهری و طرح‌های شهرسازی و توسعه شهری بر رعایت مواردی همچون رعایت اصل محترمیت، رعایت اصل نظم و نظام با توجه به بستر طبیعی، فرهنگ و تاریخی شهر، فراهم‌کردن زمینه‌های مناسب درجهت تغییر نگرش سودآوری اقتصادی به شهر و معماری بهخصوص در بافت تاریخی شهر، حافظت و صیانت از بنا و بافت‌های فرهنگی و تاریخی و مکاشفه ارزش‌های پنهان آن‌ها، جلوگیری از تخریب جنگل‌ها، باغات، منظر شهری و سرانه فضای سبز و همچنین رعایت

عارف اقوامی مقدم، انتشارات طبع و نشر، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خدایی، زهرا؛ تقواوی، علی‌اکبر. (۱۳۹۰). شخصیت‌شناسی شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی، فصلنامه معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۲، صص ۱۱۳-۱۰۳.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=187834>

جوادی، شفیع (۱۳۵۰)، تبریز و پیرامون، تبریز، انتشارات چهره دانش، جابر. (۱۳۹۰). مبانی شکل‌گیری و اصول سازمان‌یابی شهر اسلامی، مجله شهر ایرانی-اسلامی، سال اول، شماره یکم، پژوهشکده فرهنگ و هنر، تهران، صص ۳۱-۱۵.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=118448>

زبردست، اسفندیار. (۱۳۸۹). کاربرد فرایند تحلیل شبکه‌ای ANP در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، نشریه هنرهای زیبا، دانشکده هنر دانشگاه تهران، شماره ۴۱، صص ۷۹-۹۰.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=182890>

شکرانی، رضا. (۱۳۸۷). مهندسی فرهنگ اسلامی در مؤلفه‌ها و ویژگی‌های شهرسازی، نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۲۰۵-۱۵۹.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=188059>

شماعی، علی؛ احمد پور، احمد. (۱۳۸۴). بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. صفاتمنش، کامران، یعقوب رشتچیان و بهروز منادیزاده. (۱۳۷۶). ساختار کالبدی شهر تبریز و تحولات آن در دو سده اخیر. فصلنامه فرهنگی و اجتماعی گفتگو، ۱۸، صص ۵۳-۳۲.

<http://ensani.ir/fa/article/215085>

عزت‌پناه، بختیار. (۱۳۸۸). نقش قدرت در ساختار فضایی شهرها (نمونه موردی: شهر سنندج). رساله دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، استاد راهنمای: محمدمباقر قالیباف، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

قطبی، علی‌اکبر. (۱۳۸۷). مفهوم هویت و معماری امروز ایران. آیینه خیال، شماره ۱۰، صص ۸۷-۸۳.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=163022>

و هویتی شهرسازی ایرانی-اسلامی پرداخته است و صرفاً به تغییرات و تحولات کالبدی-فضایی یا ارزیابی صرف مردم از فضاهای نپرداخته است. برای تکمیل نتایج حاصل از این پژوهش، بایستی چهارچوب و ضوابطی اصولی در مقیاس محلی و بومی برای شهرهای تاریخی-فرهنگی مطرح شود که رویکردهای جدید شهرسازی اعم از تئوری‌های توسعه پایدار و حکمرانی مطلوب شهری را به صورت ساختاری و راهبردی به همراه داشته باشد.

منابع

افشار نادری، کامران. (۱۳۷۵). مشترکات شهرسازی جهان اسلام. فصلنامه مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری (آبادی)، شماره ۲۲، صص ۵۳-۴۶.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=71161>

ایازی، سید علی‌نقی. (۱۳۸۷). تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهرنشیتی با تأکید بر متون دینی، نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، اصفهان: دانشگاه اصفهان، صص ۱۲۱-۱۰۳.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=188058>

برزگر، محمدرضا. (۱۳۸۲). شهرسازی و ساخت اصلی شهر، شیراز: انتشارات کوشانهر.

پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۸۹). مبانی نظری و فرایند طراحی شهری. تهران: انتشارات شهیدی.

تقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۲). الگو، مبانی، ارکان، صفات و اصول شهر اسلامی، نشریه فیروزه اسلام، سال اول، شماره ۱، تهران، صص ۶۰-۶۳.

https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/113804_2

تقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۹). تفکر توحیدی و سازمان فضایی شهر در تمدن اسلامی، کتاب ماه هنر، شماره ۱۹۴، صص ۶۶-۷۹.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/608896>

حکیم، بسیم‌سلیم. (۱۳۸۱). شهرهای عربی اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه محمدحسنین ملک‌احمدی و

پیشامدرن، مدرن و فرامدرن، نشریه هویت شهر، سال پنجم، شماره ۷، صص ۱۲۲-۱۱۳.

<https://www.sid.ir/fa/Journal/ViewPaper.aspx?id=127098>

یزدانی، محمدحسین، پوراحمد، احمد. (۱۳۸۶). تأثیر مدرنیسم بر تحولات کالبدی شهرهای ایرانی- اسلامی (نمونه: تبریز). فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۴، صص ۵۲-۲۹.

<https://www.sid.ir/fa/Journal/ViewPaper.aspx?id=69678>

Ertay, T., Ruan, D., Tuzkaya, U.R., 2006, Integrating Data Envelopment Analysis and Analytic Hierarchy for the Facility Design in Manufacturing Systems, Information Science, Volume 176, pp 237-262.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S020025504003391>

Jacobs, Jane (1961), The Death and Life of the Great American Cities, London, Jonathan Cape.

LPAC (London Planning Advisory Committee) (1993), London's Urban Environmental Quality, Tibbalds Colbourne Karaski Williams Monro, Remford.

Lee, L.W., Kim, S.H., 2000, Using Analytic Network Process and Goal Programming for Interdependent Information System Project Selection, Computers and Operation Research, Volume 27, pp. 367-382

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S030505489900057X>

Southworth, M. (1996), Theory and Practice Planning for Quality, London, HMSO.

Trancik, R. (1986), Finding Lost Spaces; Theory of Urban Design, NewYork, Van Nostrand Reinhold.

کریمیان، حسن. (۱۳۸۹). نمادهای فرهنگی در مناظر شهری: بیان معنا، حس هویت و آرامش روحی، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۷۴، صص ۱۳۲-۱۱۹.

<http://ensani.ir/fa/article/260921>

کیانی، اکبر؛ سالاری سردری، فرضعلی. (۱۳۹۱). امکان سنجی و اولویت‌بندی گردشگری شهرستان کنگان با استفاده از تکنیک SWOT و مدل ANP با تأکید بر گردشگری صنعتی پارس جنوبی، مجله جغرافیا و توسعهٔ ناحیه‌ای، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۱۸ بهار، صص ۱۴۷-۱۷۸.

<http://ensani.ir/fa/article/315016>

گلکار، کورش. (۱۳۸۰). مؤلفه‌های سازندهٔ کیفیت طراحی شهری. فصلنامهٔ صفة، تهران، سال یازدهم، شماره ۳۲، صص ۶۵-۳۸.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=33257>

لاندبرگ، دانلد. (۱۳۸۳). اقتصاد گردشگری، ترجمهٔ محمدرضا فرزین، تهران، انتشارات شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

جمال محمدی، طاهر پریزادی. (۱۳۸۹). به کارگیری رهیافت تجدید حیات شهری در نواحی مرکزی- تاریخی دچار افت شهری، نمونهٔ موردی: ناحیهٔ مرکزی- تاریخی شهر قزوین، جغرافیا (فصلنامهٔ علمی- پژوهشی انجمن جغرافیای ایران)، دورهٔ جدید، سال هشتم، شماره ۲۷، صص ۱۷۹-۱۵۹.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=118669>

منصوری، سید امیر، محمدزاده شبنم. (۱۳۹۶). تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دورهٔ قاجار، فصلنامهٔ باغ نظر، سال چهاردهم / شماره ۵۱، صص ۳۲-۲۱.

http://www.bagh-sj.com/article_49425.html

مهدوی نژاد، محمدجواد؛ بمانیان، محمدرضا؛ خواکسار، ندا. (۱۳۸۹). هویت معماری، تبیین معنای هویت در دورهٔ

